

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF
THE REPUBLIC OF SRPSKA

SCIENTIFIC CONFERENCES
Book XXII

DEPARTMENT OF LITERATURE AND ARTS
Book 12

ANDRIĆ BETWEEN EAST AND WEST

EDITORIAL BOARD

Academician Rajko Kuzmanović, academician Ljubomir Zuković,
academician Dragoljub Mirjanić, academician Slobodan Remetić,
academician Radovan Vučković

EDITOR IN CHIEF
Academician Rajko Kuzmanović

EDITOR
Academician Dragoljub Mirjanić

TEXT EDITOR
Academician Radovan Vučković

Banja Luka 2012

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига XXII

ОДЈЕЉЕЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ
Књига 12

АНДРИЋ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Академик Рајко Кузмановић, академик Љубомир Зуковић,
академик Драгољуб Мирјанић, академик Слободан Реметић,
академик Радован Вучковић

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Академик Рајко Кузмановић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Академик Драгољуб Мирјанић

ПРИРЕЂИВАЧ
Академик Радован Вучковић

Бања Лука 2012

STRANE SVIJETA U ANDRIĆEVOM ŽIVOTU I STVARALAŠTVU

Branko Tošović

Institut für Slawistik, Karl-Franzens-Universität, Graz

Apstrakt: Rad se sastoji iz četiri dijela. U prvom se vrši pojmovna diferencijacija između životnog i stvaralačkog prostora. U drugom se razgraničavaju geografske i civilizacijske strane svijeta. U trećem se razmatra pitanje (a) koliko je Andrićev životni prostor bitan za Andrićev stvaralački prostor, (b) da li između ta dva prostora vlada harmonija ili disharmonija, (c) kako se geografski i civilizacijski percipira Andrićeva životna i stvaralačka prostorna komponenta. U četvrtom dijelu predmet analize su strane svijeta u Andrićevim književnoumjetničkim, publicističkim, naučnim i epistolarnim tekstovima.

Ključne riječi: strane svijeta, Istok, Zapad, Sjever, Jug, književnost, publicistika, nauka, epistole.

0. Postoje dva tipa prostora: životni (prostor na kome pisac živi) i stvaralački (prostor koji pisac umjetnički doživljava, obrađuje, transformiše i opisuje). Oni dolaze kao dinamičke i statičke kategorije: dinamičke – u kome se pravcu vrši kretanja, a statičke – gdje se neko ili nešto nalazi. Osnovne elemente Andrićevog životnog prostora prezentovali smo u radu *Austrougarski period života i stvaralaštva Iva Andrića* (Tošović 2011b), pa bismo se ovdje koncentrisali na odnos Andrićevog životnog i umjetničkog prostora. Budući da piščev opus pokriva četiri vrste djelatnosti – književno-umjetničku, publicističku, naučnu i epistolarnu i pošto svaka od njih ima složen prostorni sistem, u ovome radu ćemo dotaći svaku od njih. Ali i to izlazi izvan predviđenih okvira zbornika, pa ćemo se ograničiti samo na period od 1911. do 1941. godine.

1. Andrićev prostor – životni i stvaralački – ima dvije dimenzije: geografsku i civilizacijsku. Geografska dimenzija dolazi u obliku koordinatnog sistema u kome su se Andrić i njegovi junaci nalazili i kretali. Ona sadrži četiri jednočlana orijentira: istok, zapad, sjever, jug i četiri mješovita: sjeveroistok, sjeverozapad, jugoistok, jugozapad (obilježavamo ih malim slovom). Civilizacijska dimenzija obuhvata (1) krug iz koga dolaze pisac i njegovi junaci, (2) u kome se oni nalaze, (3) u koji ulaze i (4) kojim su ozračeni,

indoktrinirani, determinisani. Ti se krugovi podudaraju sa jednom od četiriju strana svijeta i pišu velikim slovom: *Istok, Zapad, Sjever, Jug*. Za dato tumačenje ne nalazimo relevantnim isticanje dvočlanih civilizacijskih krugova, recimo sjeverozapadnog ili sjeveroistočnog, mada nakon raspada Jugoslavije postoje pokušaji i težnje da se izbjegne naziv *jugoslovenski* i *balkanski* (zbog različitih konotacija) i nametne *jugoistočni* (npr. *jugoistočna Evropa*), pa bi se zaživljavanjem takvog modela i Andrić mogao naći u njemu. Civilizacijska ravan, koja se formalno naslanja na geografsku, ima kompleksniji karakter. Njene strane svijeta ne predstavljaju obične pravce, već prostorne cjeline koje se odlikuju kulturnim, političkim, vjerskim, istorijskim, mentalnim i drugim specifičnostima.

2. U Andrićevom stvaralačkom prostoru bitno je razlikovati dvije vrste nominacije – eksplicitnu i implicitnu. Eksplicitna dolazi u obliku upotrebe određenih riječi (imenica, pridjeva i priloga) za oznaku pojedinih strana svijeta (npr. *jug, jugo, južnjački, južiti*) i jednako se odnosi na geografsku i civilizacijsku dimenziju. Implicitna nominacija ne ukazuje tačno o kojoj se strani svijeta radi, ali se iz konteksta, dakle analitički, ona doznaje, dokučuje. Ta se dimenzija gotovo isključivo veže za civilizacijski prostor.

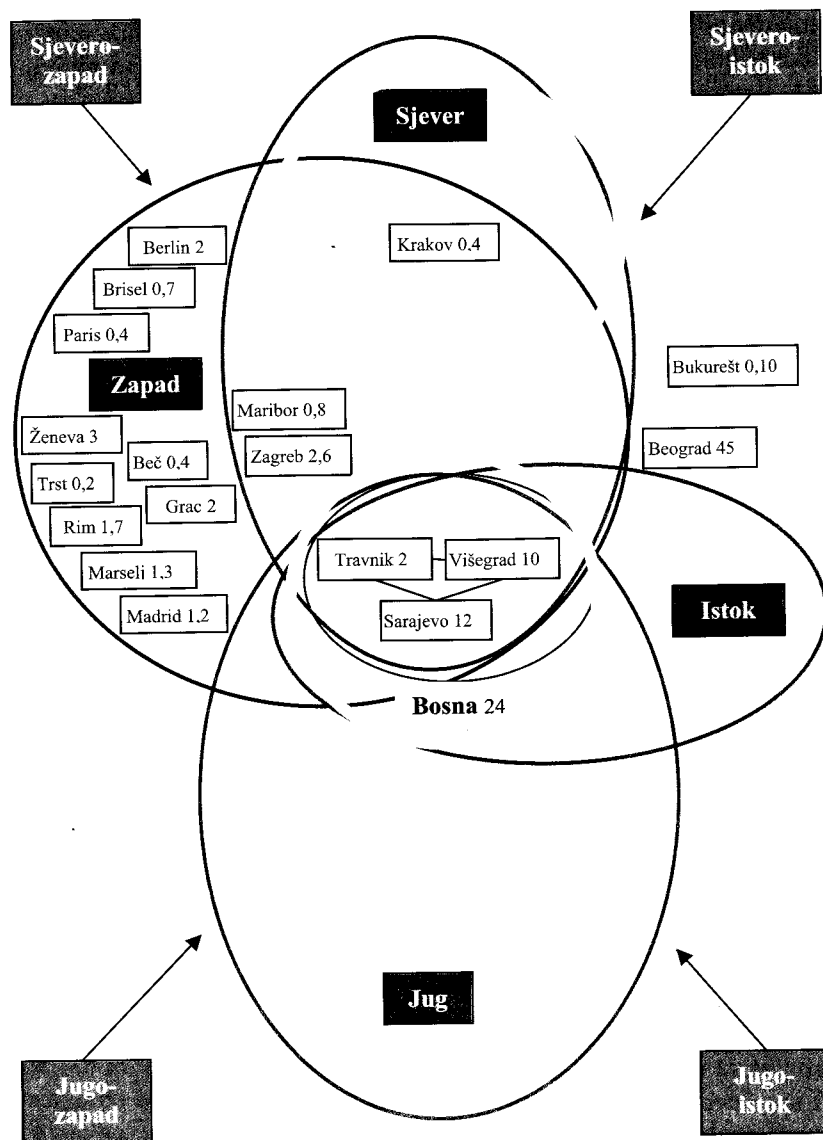
3. Data tema može da se sagleda iz dvije perspektive: a) kako su i koliko predstavljene strane svijeta u Andrićevom životu i stvaralaštvu, b) kako je i koliko Andrić tumačen sa istočne, zapadne, južne i sjeverne pozicije. Prva orijentacija ide od Andrića, pa je možemo nazvati unutrašnjom prostornom opservacijom, druga ka Andriću, pa je možemo nazvati spoljnom prostornom opservacijom. U njoj se može izdvojiti zapadna, sjeverna, južna i istočna perspektiva. Tako npr. Rolf-Diter Kluge tumači Andrića sa pozicije zapada (Kluge 1997), a Esad Duraković evrocentristički (Duraković 1999). Suština njegovih pogleda svodi se na sljedeće.

Andrićev evrocentrizam predstavlja negiranje Orijenta i orijentalne duhovnosti. Andrićeva književna djela su primjer evrocentrizma u umjetnosti koji je usmjeren na granično područje dvaju civilizacijskih krugova – na Bosnu. Bošnjaci su predmet Andrićeve umjetničke negativizacije. Ideološka orijentacija evrocentrizma: nametnuti svijest o sebi kao o inferiornom i dekadentnom. Inferiorno i negativno se ocjenjuju vrijednosti orijentalno-islamske duhovnosti u odnosu na zapadnu civilizaciju. Andrić nameće osjećaj kolektivne krivice, deprimirajućeg srama i pogubne inferiornosti. Vršiti se demitiziranje muslimanskih pozitivnih mitova (npr. Alije Đerzeleza) i stvaraju nakaze. Radi se o satanizaciji cjelokupne muslimansko-bošnjačke istorije. U pitanju je literarna demonizacija orijentalno-islamskog svijeta. Primjenjuje se portretisanje psihopatoloških likova koji pripadaju orijentalno-islamskom krugu. Andrićevo djelo predstavlja literarnu otomanizaciju Bosne ideološki bliskoj evrocentričnoj orijentalizaciji Orijenta. Gotovo da nema u jugoslovenskoj

književnosti nekoga ko je s tolikom odbojnošću i tako mračnim tonovima slikao cijeli jedan narod. Radi se o nagonu ka satanizaciji Bosne i njene istorije. Andrićevi evrocentristički ideološki stavovi radikalizirani su do nivoa pravoga rasizma. U pitanju je i nepoznavanje islama i islamske kulture. Istorijski i bošnjački biće predstavljeni su najmračnijim tonovima. Sve to negativno utiče na Bošnjake: 1. dobija se osjećaj kolektivne krivice, 2. nastaje sram zbog svoje istorije i mentaliteta, 3. stvara se osjećaj potpune kulturno-civilizacijske nepodobnosti, 4. nameće se svijest o vlastitoj moralnoj morbidnosti, izopačenosti i kulturno-istorijskoj nepodobnosti, 5. izaziva se osjećaj supremacije drugih, prezir prema Bosni nalazi se na granici mržnje, 6. stvara se klima revanšizma i uslovi za istrebljivanje. Riječ je o Andrićevoj satanizaciji jednog naroda, njegove istorije i orijentalno-civilizacijskog kruga. Andrićeva ideologija evrocentrizma je ekstremno izvedena na nivou rasizma. Nobelova nagrada je uručena u pogrešne ruke. Andrićevo djelo je školski primjer ideologizacije literature.

Ovo je tipičan primjer „veresijske” kritike u kojoj se nigdje kao dokaz ne navodi nijedan citat iz tekstova. Duraković takvu analizu naziva imanentnom, što je sporno jer ta riječi znači 'ono što ostaje unutra', 'ono što ostaje unutar nečega, što je u nečemu sadržano' (od lat. *in-manens*). Zbog ograničenog prostora nismo u mogućnosti da se šire osvrnemo na ovu i ovakvu analizu, pa je ovdje dajemo samo kao ilustraciju.

4. U ovako koncipiranom radu potrebno je odgovoriti na tri pitanja: 1. koliko je Andrićev životni prostor bitan za Andrićev stvaralački prostor, 2. da li između ta dva prostora vlada harmonija ili disharmonija (uravnoteženost ili disbalans) i 3. kako se geografski i civilizacijski percipira Andrićeva životna i stvaralačka „ruža vjetrova”. Da bismo odgovorili na ova pitanja, sačinili smo shemu sa piščevim hronotopskim elementima i aspektima.

Shema pokazuje sljedeće. Andrićevo životno i stvaralačko ishodište je trougao Sarajevo–Višegrad–Travnik. U njemu je pisac proveo 24 godine (u Sarajevu – 12, Višegradu – deset i Travniku, tačnije Ovčarevu i Zenici – dvije) i tu se formirao kao ličnost. Samo u Beogradu on je duže boravio (45 godina). Znači u četvorouglu Travnik–Sarajevo–Višegrad–Beograd Andrić je proživio 69 godina. U diplomatiji je bio otprilike 11 godina, na studijama (u Zagrebu, Beču i Krakovu) dvije i po godine, te u zatvoru (u Mariboru) osam mjeseci. Izvan četvorougla, koji geografski leži na pravcu od juga ka

sjeveroistoku, Andrić je najviše vremena proveo na (a) civilizacijskom Zapadu i geografskom zapadu, te (b) geografskom sjeverozapadu (u deset gradova i otprilike 12 godina i tri mjeseca). Na geografskom sjeveru Andrić je bio svega četiri mjeseca (u Krakovu). Na sjeveroistoku Andrić je živio ukupno deset mjeseci (u Bukureštu). Na tri preostale strane svijeta Andrića ne nalazimo. Njega nema na geografskom istoku i civilizacijskom Istoku (Orijentu), nema ga na jugu/Jugu (ovdje ne računamo kraće boravke na Jadranskom moru), nema ga na jugoistoku i jugozapadu. Dakle, Andrićev životni prostor je (a) geografski jug (Bosna), sjeveroistok (Beograd, Bukurešt), zapad i sjeverozapad (desetak gradova), kao i u minimalnoj mjeri sjever (Krakov), a (b) civilizacijski Zapad (Okcident) i siva zona između Zapada i Istoka (Bosna, Beograd). Sam pisac dolazi iz Bosne, koja je geografski jug, a civilizacijski most između Okcidenta i Orijenta. Andrić se rađa u jednom hrišćanskom krugu (katoličkom), koji će, što vrijeme bude prolazilo, sve više potiskivati i pretvarati u najveću intimu (o kojoj će nerado govoriti, a još manje je ispoljavati), a razvija se kao umjetnik i najveći dio života provodi u drugom – pravoslavnom (45 godina u Beogradu). Nemamo podataka o tome da li se Andrić konfesionalno izražavao drugačije nego što to nalazimo u njegovim školskim i studentskim dokumentima (kao katolik), ali imamo podataka da se nacionalno drugačije opredjeljuje – od 1951. pa do smrti kao Srbin (u ličnoj karti, vjenčanici, vojnoj knjižici...) i Jugosloven (u popisu stanovništva 1971). Dakle, njegov civilizacijski krug je trostruk – rođen u katoličkoj sredini, odrastao u mješovitoj islamsko-katoličko-pravoslavno-jevrejskoj Bosni i životno opredijeljen za projugoslovenski, pravoslavni i srpski Beograd.

Hronološki Andrić se ovako kretao po Zapadu kao diplomata od 1921. do 1941:

Br.	Grad	Broj godina	Vrijeme
1.	Rim	1,7	7. mart 1920. – kraj novembra 1921.
2.	Bukurešt	0,10	decembar 1921. – oktobar 1922.
3.	Trst	0,2	6. decembar 1922. – januar 1923.
4.	Grac	1,10	januar 1923. – oktobar 1924.
5.	Marselj	1,3	10. novembar 1926. – 3. januar 1928.
6.	Pariz	0,4	januar 1928. – 28. april 1928.
7.	Madrid	1,2	28. april 1928. – 7. juni 1929.
8.	Brisel	0,7	11. avgust 1929. – 20. mart 1930.
9.	Ženeva	3,0	21. mart 1930. – 1. mart 1933.
10.	Berlin	2,0	9. april 1939. – 5. april 1941.
Ukupno		11,9	

Hronotop studenta i sužnja izgleda ovako:

Br.	Grad	Broj godina	Vrijeme
1.	Zagreb	2,6	oktobar 1912. – april 1914. 28. juni 1914. – 17. juli 1914. 7. novembar 1917. – oktobar 1917.
2.	Beč	0,4	april 1913. – juli 1913.
3.	Krakov	0,4	april 1914. – 28. juni 1914.
4.	Maribor	0,8	sredina avgusta 1914. – sredina marta 1915.
Ukupno		4,0	

5. Književnoumjetnički prostor je najsloženiji i najkompleksniji. U njemu se miješaju, ukrštaju i prožimaju homogene, jednočlane strane svijeta (istok, zapad, sjever, jug) i heterogene, dvočlane (sjeverozapad, sjeveroistok, jugozapad, jugoistok). U periodu od 1911. do 1941. godine Andrić je napisao 47 književnih tekstova – u prvoj fazi (od 1911. do 1922) sedam pripovjedaka, u drugoj (1923. i 1924) devet, a u trećoj (od 1925. do 1941) 31. Po periodima to izgleda ovako: A) austrougarski period (1911–1922)¹ – „Popodne” (1914), „Knez sa tužnim očima” (1920), „Dan u Rimu” (1920), „Put Alije Đerzeleza” (1920), „Čorkan i Švabica” (1921), „Za logorovanja” (1922), „Žena od slonove kosti” (1922), B) grački period (1923–1924)² – „Ljubav u kasabi” (1923), „Mustafa Madžar” (1923), „U musafirhani” (1923), „Iskušenje u ćeliji br. 38” (1924), „Na drugi dan Božića” (1924), „Noć u Alhambri” (1924), „Prvi dan u splitskoj tamnici” (1924), „Rzavski bregovi” (1924), „U zindanu” (1924), C) period u sjenci dvaju ratova (1925–1941) – „Most na Žepi” (1925), „San bega Karčića” (1925), „Stvorenje” (1925), „Čudo u Olovu” (1926), „Mara milosnica” (1926), „Pakao” (1926), „Prvi dan u radosnom gradu” (1926), „Ispovijed” (1928), „Julski dan” (1928), „Veletovci” (1928), „Na Latinskoj ćupriji” (1929), „Kod kazana” (1930), „Anikina vremena” (1931), „Zanos i stradanja Tome Galusa” (1931), „Na lađi” (1932), „Jelena, žena koje nema” (1934), „Šetnja” (1934), „Bajron u Sintri” (1935), „Deca” (1935), „Ruđanski bregovi” (1935), „Mila i Prelac” (1936), „Napast” (1936), „Olujaci” (1936), „Smrt u Sinanovoj tekiji” (1936), „Svadba” (1936), „Žed” (1936), „Lica” (1937), „Trup” (1937), „Poručnik Murat” (1938), „Čaša” (1940), „U vodenici” (1941). Od 47 pripovjedaka nastalih u tridesetogodišnjem periodu od 1911. do 1941. čak se 30 odnosi na Bosnu. Radnja se dešava najčešće u Sarajevu i njegovoj okolini (Olovu, Sokocu), području

¹ Više o ovome periodu v. Tošović 2011a.

² V. Tošović 2010.

oko Višegrada, Priboja, oko rijeka Drine i Žepe, i u Mostaru. Zapad je zastupljen ili predstavljen samo u šest tekstova (zbivanja su locirana u Italiji, Rimu, Trstu, Bukureštu, Portugalu, Mađarskoj). Jedino u dva teksta fabula je smještena na geografski istok (u Carigrad i Akru, Mala Azija; „Trup”). A u devet pripovjedaka imamo nultu prostornu lokaciju i uopšteni prostor – zatvor, konzulat, mlin, malu kneževinu, rijeku (doduše sa imenom – *Dunav*). Dakle, Andrićev prozni prostor ima drugu strukturu, nego životni. O geografskom sjedištu sa najdužim vremenskim trajanjem (Beograd – 45 godina) Andrić ima najmanje tekstova.³ Drugo po trajanju – Bosna sa 24 godine – jeste i dominantno. Treće područje – Zapad (otprilike 12 godina) mnogo manje je predstavljeno. A civilizacijski Istok, na kome Andrić uopšte nije živio, poslije Bosne je najzastupljeniji prostor. Dakle, postoji izrazit konflikt životnog i stvaralačkog prostora. Zašto? Zašto Andrić živi 12 godina na Zapadu, a taj Zapad vrlo malo ili gotovo uopšte umjetnički ne osmišljava i odslikava? Zašto boravi na Zapadu a piše o Istoku? Za odgovor je potrebno izvršiti širu i dublju analizu.

6. Ako se umjetnički prostor posmatra žanrovski, zapaža se oštra polarizacija između lirskog i epskog opusa. Lirika je mnogo manje orijentisana na bilo kakav konkretan prostor, čime se i pojam strana svijeta relativizuje. U jednom periodu, otprilike do 1919, taj je prostor unutrašnji i dijelom sveden na zatvor. Tamnički krug odlikuje više opšteljudska dimenzija nego geografska: pjesnik, recimo, ne govori o osobenosti mariborske kaznionice, već uopšte o težini zatvoreničkih dana. Taj prostor ima veći stepen konkretizacije u poetskoj prozi (*Ex Pontu* i *Nemirima*), u kojoj je posebno izražena težnja ka jugu. Pjesniku u skućenim okolnostima ponajviše nedostaje (uz slobodu kretanja, ženu i još ponešto) svjetlosti pa su njegove misli usmjerene ka jugu, gdje je ima u izobilju. U trećem žanru – dramskom, Andrić se okušao samo jednom, i ne baš uspješno („Konac komedije”, između 1914. i 1918). U tome tekstu radnja je locirana na sjever (u Poljskoj), ali to je jedino što vrijedi spomenuti u tumačenju prostornih dimenzija. Zato su one vrlo značajne u romanima. Radnja dvaju od njih – *Na Drini ćuprije* i *Travničke hronike* odvija se uglavnom na jugu, u Bosni, dok u trećem – *Gospođici*, teče iz pravca juga ka sjeveroistoku (Sarajevo–Beograd). Četvrti i jedini roman u kome je mjesto dešavanja čisti istok (Turska) jeste *Prokleta avlija*. To znači da su Andrićevi velikih epski tekstovi izrazito orijentisani ka Istoku, ali sa jasnom polarizacijom: u posljednjem romanu glavna radnja se

³ U zbirci *Beogradske priče* nalazimo svega osam tekstova: „Porodična slika”, „Zeko”, „Zatvorena vrata”, „S ljudima”, „Taj dan”, „Razaranja”, „Slučaj Stevana Karajana”, „Dedin dnevnik” (Andrić 2010).

dešava u Turskoj, dok se u svim drugim taj prostor pojavljuje kao nešto sekundarno, kao faktor djelovanja na područje Bosne. Stoga je Istok u tim djelima dvostruke prirode – „uvezeni”, implementirani, presađeni, transponovani u/na piščev zavičaj (Bosnu) i netransponovani, bosanski. Ova dva istoka pojaviće se gotovo na sličan način i u njegovim pripovijetkama, u kojima je turski prostor orijentir za bosanski prostor. Sam pojam Turci kod Andrića je na isti način izdiferenciran: oni su i stanovnici Turske, i islamizirani stanovnici Bosne i Hercegovine. Istok se naslućuje, naznačava nazivima tekstova sa orijentalizmima i orijentalnim imenima: „U musafirhani”, „Smrt u Sinanovoj tekiji”, „Mustafa Madžar”, „Put Alije Đerzeleza”, „Priča o vezirovom slonu” itd. Ali se u njima više govori o ljudima sa domaćeg područja, nego iz same Turske. Što se tiče Zapada, on je periferan u lirici i poeziji u prozi. U romanima je više zastupljen, prije svega u *Travničkoj hronici*, u kojoj se snažno sudara sa Istokom. Postoji veliki broj novela u kojima čovjek sa Zapada dolazi u konflikt sa Istokom transponiranim u Bosnu. Isto, ali tek na kraju, nalazimo u romanu *Na Drini ćuprija*. Tekst *Gospođice* nema izraženu zapadnu komponentu, pogotovo ona izostaje u *Proketoj avliji*. Pripovijetke u kojima više nalazimo Zapad nastale su velikim dijelom pod uticajem Andrićevog boravka u zapadnim zemljama i/ili su inspirisane tim boravkom. Ali i ovdje, kao i u slučaju Istoka, Zapad nije primarni prostor – on je samo mjesto u kome se nalaze i ispoljavaju mane i vrline ljudi sa juga, poput Nikole Krletića iz Mostara. Strana svijeta je u ovom slučaju toliko relativizovana da je svejedno hoće li se glavni junak naći na zapadu u Rimu („Dan u Rimu”) ili na sjeveroistoku u Bukureštu („Noć u Alhambri”). Ti prostorni orijentiri ovdje su samo kulisa za predstavljanje nečeg/nekog što dolazi sa juga.

7. Ako je u analiziranom književnoumjetničkom korpusu Zapad slabo ili simbolično predstavljen, on u drugoj vrsti stvaralaštva – publicističkom, više dolazi do izražaja. U (A) austrougarskom periodu (1918–1922) Andrić je napisao 44 priloga, od čega 15 vezanih za Zapad (uključujući i pisma iz Krakova, koja pripadaju tom civilizacijskom krugu). Uglavnom se radi o prikazu pojedinih književnih tekstova ili o jubilarnim priložima. Izbor autorâ čija je djela i život Andrić analizirao ukazuje na njegovu publicističku orijentaciju prema Zapadu: Hajnrih Hajne, Henri Bordeaux (Anri Bordo), Ulderiko Donadini, Hermann Wendel, Oskar Wild, Feri Pizani, August Strindberg, Walt Whitman (Vlt Vitman), Knut Hamsun, F. F. Marinetti, Gabriele D’Annuncio. Ti tekstovi imaju ovakve naslove: „Heine u pismima” (1914), „Pismo iz Krakova” (1914), „Henri Bordeaux. Otvori oči” (1918), „Pisma jednog vojnika” (1918), „Ulderiko Donadini: Kamena s ramena” (1918), „Hermann Wendel: Heinrich Heine Ein Lebens – und Zeitbild” (1919),

„Oskar Wild: Mladi kralj i druge pripovijesti” (1919), „Feri Pizani: Srpska drama” (1919), „August Strindberg: Ispovijesti jednog luđaka” (1919), „Walt Whitman” (1919), „Knut Hamsun: Pod jesenim zvezdama [Pripovest jednog putnika]” (1919), „Pismo iz Rima” (1921), „Najnoviji roman F. F. Marinettia. F. F. Marinetti: Alkoven od čelika. Proživljeni roman” (1921), „Pozorište iznenađenja”. Pismo iz Rima” (1921), „Jedna ratna knjiga Gabrijela D’Anuncija” (1922). U (B) gračkom periodu (1923–1924) Andrić piše putopis „Kroz Austriju” (1923), estetski prikaz „Pjesme nad pjesmama” (1924) i antifašističke priloge „Najnoviji roman F. T. Marinetija” (1921), „Jedna ratna knjiga Gabrijela d’Anuncija” (1922), „Fašistička revolucija” (1923), „Benito Mussolini” (1923), „Slučaj Matteotti” (1924). U (C) periodu od 1925. do 1941. objavio je 21 prilog, od kojih se polovina (11) odnosi na Zapad, i to romanski (Italiju, Španiju, Portugal, Boliviju) i jedan engleski: „Događaji u Bugarskoj” (1925), „Kriza fašizma – kriza Italije” (1925), „Njegoš u Italiji” (1925), „Razgovor sa Gojom” (1925), „Stanje u Italiji” (1925), „Legenda o Sv. Francisku iz Asizija” (1926), „U ulici Danila Ilića” (1926), „Legenda o Lauri i Petrarki” (1927), „Goja” (1929), „Simon Bolivar oslobodilac” (1930), „Učitelj Ljubomir” (1930), „Portugal, zelena zemlja” (1931), „Leteći nad morem” (1932), „Mostovi” (1933), „Španska stvarnost i prvi koraci u njoj” (1934), „Njegoš kao tragični junak kosovske misli” (1935), „Raja u starom Sarajevu” (1935), „Gospođica Adelina Ibri” (1936), „Likovi” (1937), „Staze” (1940), „Vino” (1940). U Andrićevom publicističkom opserviranju Zapada u periodu od 1921. do 1926. dominira tema rađanja i bujanja fašizma u Italiji, o čemu je objavio čak osam tekstova (neke pod pseudonimom *Res*): „Najnoviji roman F. T. Marinetija” (1921), „Jedna ratna knjiga Gabrijela D’Anuncija” (1922), „Fašistička revolucija” (1923), „Benito Mussolini” (1923), „Slučaj Matteotti” (1924), „Kriza fašizma – kriza Italije” (1925), „Stanje u Italiji” (1925), „Đovani Amendola” (1926). Geografski i civilizacijski istok/Istok je u publicistici mnogo manje zastupljen (svega tri teksta): „Događaji u Bugarskoj” (1925), „Maksim Gorki: jedna godina revolucije” (1919), „Djetinjstvo” (1919). Po političkom značaju izdvaja se tekst posvećen geografskom jugoistoku – „Elaborat o Albaniji” (1939), na kome su se lomili interesi Zapada (Italije). Dakle, u publicistici Zapad potpuno dominira u odnosu na Istok (30 : 3).

Period	Publicistika (broj tekstova)	Zapad	Istok	Drugo
1911–1922.	44	15	2	24
1923–1924.	7	5	0	2
1925–1941.	21	10	1	10
Ukupno	72	30	3	36

8. Publicistički prostor je u zavisnosti od perioda različito strukturisan. Recimo, u jednom od tekstova Andrić će dovesti u vezu dva bliska prostora – Bosnu (sjever) i Dalmaciju (jug). U prikazu „San o gradu” (1923) on kaže:

Zamislite da se razderan, strm i oštar bosanski pejzaž i hercegovački krš tanje i profinjuju na svom *putu prema moru*, dok se ne slože u masivnu ali finu i ozbiljnu liniju to je Srđ.

U drugom je još metaforičniji:

Jedne ponoći, čini mi se 17. ili 18. juna 1914, ja sam prvi put ugledao, s palube „Višegrada” Split, tj. jedan vijenac nemirnih svjetala za koji su mi rekli da je to Split. Poslije toga sam proveo tu petnaest dana i ubrzo zavolio to mjesto, gdje je *Bosna dala moru svoju snagu a more Bosni svoju ljepotu* („Prvi dan u splitskoj tamnici”, 1924).

9. Naučni prostor je najviše došao do izražaja u doktorskoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* (Grac, 1924; Andrić 2010b). U njoj se na više mjesta govori o odnosu Okcidenta i Orijenta. Civilizacijski Zapad se posebno pojavljuje u tumačenju katoličanstva u Bosni i Hercegovini. Andrić ne jednom ističe da je ono, a zajedno sa njim i zapadna kultura, u Bosnu dovedeno uglavnom posredstvom mađarskog oružja. „To je značilo politiku prevlasti tuđinske, strane sile uz koju se, u slučaju nužde, doduše moglo za trenutak pristati, ali protiv koje se, kada se ukaže prilika, u svako doba mogla pozvati u pomoć i neka druga tuđinska sila”. Pri tome je postojala nesloga između vladajućih klasa u Bosni i zapadnih sila.

Nagla konverzija kraljeva i plemstva mogla je jedino da ubrza slom i da na videlo iznese moralnu razrovanost i neslogu između vladajućih klasa u Bosni i *zapadnih sila*, na koje su se one u nevolji htele osloniti. Odluka kralja Stefana Tomaša da prihvati katoličku veru (1444) uveliko je obradovala papu. I iz razvoja kasnijih događaja takođe se dalo predvideti dalje priklanjanje *Zapadu* (Andrić 2010b: 226).

Time Andrić objašnjava zašto su se kraljevi i vlastela, koji su živjeli potpuno na način zapadnih aristokrata, mogli opredijeliti za ovu vjeroispovijest. S druge strane, dio stanovništva koji je bio prešao na islam samim tim je bio upućen na književna djela na turskom (odnosno na arapskom i persijskom) jeziku i zato je isključen iz zapadne kulture. Andrić zapaža da kod bosanske vlastele osjećanje pripadnosti „velikoj celini hrišćanskog Zapada” nije bilo dovoljno razvijeno pa je „štaviše, svoje priklanjanje čas nasrtljivcu sa Istoka, čas hrišćanskom Zapadu ona smatrala kao pitanje taktike u borbi za očuvanje zemaljskog poseda i duhovne samostalnosti” (Andrić 2010b: 239).

Zapadna komponenta dolazi do izražaja i u analizi bogumilstva. Andrić na jednom mjestu piše kako je ono stvaralo zid između Bosne i Zapada, koji će islam još više osnažiti.

U neravnoj i veoma ogorčenoj borbi protiv katoličanstva, bogumilstvo je počelo da između Bosne i *zapadnog sveta* podiže onaj stenoviti zid koji će islam potom više proširiti i podići do takve moći da se i danas još, premda se odavno raspao, oseća njegovo delovanje kao mračna linija razdvajanja koju nije moguće preći bez napora i opasnosti. Otimajući se uporno podjarmljivanju sa *Zapada*, bogumilstvo je na kraju silom prilika zemlju odvelo pod jaram *Istoka* (Andrić 2010b: 237).

Za Andrića je van svake sumnje da su istočnjačko porijeklo i snažna isključivost bogumilstva stali na put prodiranju zapadnjačkih civilizatorskih uticaja.

Samo na jednom mjestu Andrić govori o drugom paru – sjeveru i jugu.

Geografski položaj i saobraćajne prilike svakako da nisu ometali uticaj *sa juga na sever*, ukoliko ga možda nisu i ubrzavali (Andrić 2010b: 224).

10. Epistolarni prostor gotovo da nema eksplicitno izraženih civilizacijskih strana svijeta i sve se svodi na geografske pojmove. U pismima se uvijek navodi konkretna lokacija (odakle autor piše), a rijetki su primjeri ukazivanja na bilo koju stranu svijeta, ako ne računamo spominjanje vjetra *juga* ili *jugovine*.

Počinje da me muči besanica; i to me plaši, možda je to od *jugovine*. (Maribor, 21. februar 1915)

11. U analizi eksplikacije prostornih orijentira u Andrićevim književnim, publicističkim, naučnim i epistolarnim tekstovima iz ovog perioda (sa dodatkom *Na Drini ćuprije*) dolazimo do zaključka da nema izražene direktne nominacije strana svijeta, što potvrđuje i podatak da smo našli svega 141 primjer. Najviše se spominje *istok* (i riječi sa tim korijenom) – 57, slijedi *zapad* – 35, *jug* – 28 (ne računajući primjere koji se odnose na časopis *Književni jug*) i *s(j)ever* – osam. Dvočlani nazivi gotovo da se ne pojavljuju (dva primjera za *jugozapad*, po jedan primjer za *sjeverozapad* i *sjeveroistok* i nijedan za *jugoistok*). Odnos geografskog i civilizacijskog prostora je u prilog prvog (samo je kod zapada/Zapada korelacija 17 : 18).

Rijetki su slučajevi kada se navode sve strane svijeta.

Ovo pristanište samo je deo jedne uvale koja je deo većeg zatona, koji je u Jadranskom moru, koje je i samo tek jedan zaliv Sredozemnog mora, koje je opet samo mali deo... Tu mu se misao zbuni i počne da kruži kao onaj limeni *Istok – Zapad – Sever – Jug* iznad njegove glave („Zanos i stradanja Tome Galusa”).

Postoji dosta slučajeva kada Andrić daje strane svijeta u paru. U jednom može da se radi o geografskim stranama svijeta, a u drugom o civilizacijskim.

A bori se za uboge ispaše i rudine na *zapadnoj* ili za dva pusta ostrva u blatnom jezeru na *istočnoj* granici („Njegoš kao tragični junak kosovske misli”). – Ni sunce, ni mjesec nisu jednako naši kao vaši, jer naši prozori ne gledaju ni na *istok* ni na *zapad* nego u prazninu susjedskih prozora, beznadnih kao što su i naši („Crveni listovi”). – On u historiji i narodnoj pesmi vidi tendenciju toga nužnog zbližavanja naših *istočnih* i *zapadnih* plemena koja kao da tek ujedinjena mogu da daju trajnu i potpunu državnu tvorevinu i kulturno delo („Pero Slijepčević: Pomen Vladimiru Gaćinoviću”).

Istok i Zapad se, između ostalog, dovode u vezu kroz motiv mosta, koji je jedan od najznačajnijih u Andrićevom stvaralaštvu.

I brzo i lako se pomirio sa mišlju da put preko mosta ne vodi više u svet i da most nije ono što je nekad bio: veza *Istoka* sa *Zapadom* (*Na Drini ćuprija*). – Veliki kameni most, koji je po zamisli i pobožnoj odluci vezira iz Sokolovića trebalo da spaja, kao jedan od beočuga imperije, dva dela carevine, i da „za bolju ljubav” olakšava prelaz od *Zapada* na *Istok*, i obrnuto, bio je sada stvarno odsečen i od *Istoka* i od *Zapada* i prepušten sebi kao nasukani brodovi i napuštene bogomolje (*Na Drini ćuprija*).

Željeznica dolazi takođe u kontekstu odnosa *Istoka* i *Zapada*.

Železnička veza sa Sarajevom umrtvila je, kao što smo videli, sve njegove veze sa *Zapadom*, a sad je naprečac prestala i veza sa *Istokom* (*Na Drini ćuprija*).

Ali ova dva civilizacijska kruga javljaju se kod Andrića i u formi sukoba.

To nije bio samo sukob dveju vera, nacija i rasa, to je bio sudar dveju stihija, *Istoka* i *Zapada*, a sudbina je naša htela da se ta borba uglavnom odigra na našim teritorijama i da prepolovi i podvoji našu nacionalnu celinu svojim krvavim zidom („Njegoš kao tragični junak kosovske misli”).

Postoji i kompleksniji odnos.

Još jedini izlaz vodi dalje na *zapad* i dublje u greh i stradanje i bolest, a puta natrag na *istok* i „kući” nema i nikad više milosti i nikad više čednosti neznanja ni tišine nehtijenja i lepote mira („Pismo Vojmiru Durbešiću”). – O, izgubljeni, lijepi slobodni živote, tek malo na *istok* ili daleko na *zapad*, o teško meni, na suhom ukletom prudu, slušajući tvoj daleki šum (*Ex Ponto*).

12. Korijen *istok*- najčešće se realizuje u formi pridjeva *istočni*. U jednom slučaju to je oznaka geografske strane svijeta.

Janjičarski aga, sa oružanom pratnjom, vraćao se za Carigrad, pošto je po selima *istočne* Bosne pokupio određen broj hrišćanske dece za adžami-oglan (*Na Drini ćuprija*). – Zatim je proveo godinu i po u raznim garnizonima *istočne* Bosne (*Na Drini ćuprija*). – U *istočnoj* Hercegovini izbio je tada otvoren ustanak u kom su ovog puta učestvovali pored Turaka i Srbi (*Na Drini ćuprija*). – I povrh svega toga imao je sreću da je upućen ne u *istočnu* Hercegovinu, gde su borbe sa ustanicima bile zamorne, često i vrlo opasne, nego u kasabu na Drini, gde se sav posao sastojao u patroliranju i stražarenju (*Na Drini ćuprija*). – Među štrajfkorima koji su se smenjivali na kapiji bio je jedan mlad čovek, Rus iz *istočne* Galicije, po imenu Gregor Fedun (*Na Drini ćuprija*). – Iz ove sobe je ona vodila prepisku sa svojom mnogobrojnom rodbinom Apfelmajera u Tarnovu, poudatim sestrama, poženjenom braćom i raznim rodicama i rođacima, sve pukom jevrejskom sirotinjom iz *istočne* Galicije, rasturenom po Galiciji, Austriji i Mađarskoj (*Na Drini ćuprija*). – Ide oštar *istočni* vjetar i snosi prašinu i dnevne otpatke sve na jednu stranu („Ljubav u kasabi”). – Najveći je Goleš, šiljat, posve go vrh egzotičnih linija, iznad šuma i svih bregova, gospodar *istočnog* horizonta („Rzavski bregovi”). – Sve to vrijeme naši su kopali s *istočne*, zaštićene, strane put uz Goleš („Rzavski bregovi”). – G. Donadini piše *istočnim* dijalektom i smelošću koja često zapanjuje, pa njegov literarni lik valja svakako zabeležiti kao simptom budne „intelektualne savesti” u nas, kao izraz jedne energije za koju još nije stalno da li će se izgubiti u močvari destruktivnog „šimpfanja” ili će krenuti putevima dela i borbe („U. Donadini: Kamena s ramenama”). – To je ta pruga uskog koloseka koja se u novinskim člancima i zvaničnoj prepisci zvala „*istočna* železnica” (*Na Drini ćuprija*).

U drugom radi se o civilizacijskom istoku.

Njegošev san o harmoniji razbija se i lomi brutalno u susretu sa Zlom, a oličenje zla u svetu to je veliko *istočno* carstvo: Zla na svijetu vidjeh svakolika. | Sa najgorim hoću da se borim („Njegoš kao tragični junak kosovske misli”). – Za stalno je alegorično značenje II. i III. glava Postanka, gdje se govori o *istočnomu* grijehu („Pjesma nad pjesmama”).

Pridjev *istočnjački* našli smo samo na nekoliko mjesta.

Vaša ljubav prema svemu što je orijentalno samo je jedan savremeni izraz vaše „volje za moći”; za vas su *istočnjački* načini života i mišljenja najuže vezani sa jednim društvenim i pravnim poretkom koji je bio osnov vašeg vjekovnog gospodstva (*Na Drini ćuprija*). – I kad bi bilo po njima, kasaba bi izgledala kao sve *istočnjačke* varošice (*Na Drini ćuprija*). – Jer, čak i u ovoj zabačenoj kasabi, gde je život u dve trećine svojih pojava bio još potpuno *istočnjački*, ljudi su počeli da robuju brojkama i da veruju u statistiku (*Na Drini ćuprija*). – Tako sam imao prilike da posmatram iz blizine kako pokazuje krzna nekoj ugojenoj Grkinji, *istočnjačkoj* lepotici, koju prati omalen i mnogo stariji muž („Jelena, žena koje nema”).

Imenica *istok* je mnogo rjeđa od pridjeva *istočni* i koristi se kao geografski pojam.

A svi koji su iz Sarajeva putovali na istok, zaustavljali su se u hanu kraj đumrukane i čekali da se dogradi most i kako-tako oprave putevi („Put Alije Đerzeleza”). – Posle nekoliko dana, opet jednog jutra, začu se sa *istoka* nov zvuk, negde od Goleša (*Na Drini ćuprija*). – Svuda na ovom belom svetu može da se nađe malo senke, koliko čoveku treba da se prostre u molitvi; svuda se zna gde je *Istok*; svuda ima malo vode koja je prešla bar četrdeset kamičaka i koja je, prema tome, čista za abdest („Smrt u Sinanovoj tekiji”). Da nije velikog kamenog mosta koji je najvažnija tačka na putu za *Istok*, nikad ne bi na tom mjestu i u takvim prilikama nastala varoš („Ljubav u kasa-bi”). – Sa ovog obasjanog zida na kom on stoluje i dospeva, bliži je najdalji čudesni grad na *dalekom Istoku*, sa svojim kulama, ženama i podvizima, nego ova šaka prosutih kuća na ušću Drine i Rzava („Mila i Prelac”) – I u krajevima gde se nedeljama ne vidi sunce – ima i takvih – verniku će srce kazati gde je *Istok* prema kome se treba moliti („Smrt u Sinanovoj tekiji”).

Manje ima primjera za *Istok* kao civilizacijski pojam.

U jednom od takvih trenutaka, on je došao na misao da bi se oslobodio te nelagodnosti kad bi zbrisao onu skelu na dalekoj Drini, kod koje se beda i svaka nezgoda kupe i talože bez prestanka, time što bi premostio strme obale i zlu vodu među njima, sastavio dva kraja drumu koji je tu prekinut, i tako zauvek i sigurno vezao Bosnu sa *Istokom*, mesto svoga porekla sa mestima svoga života (*Na Drini ćuprija*). – Upravo, taj *Istok*, koji ga je i stvorio i koji je do juče još bio tu, istina podrman i načet, ali stalan i stvaran kao nebo i zemlja, sad je iščezao kao priviđenje, i sad most zaista ne vezuje drugo do dva dela kasabe i ono dvadesetak sela sa jedne i sa druge strane Drine (*Na Drini ćuprija*). – Je li to bila mudra žena iz *priča sa Istoka*, ili siroto devojčice koje vas sretne u sumrak i drhtavim glasom pita gde je ta i ta ulica? („Prvi dan u radosnom gradu”).

13. Korištenje *zapad-* dolazi u obliku imenice *zapad* i pridjeva *zapadni*, *zapadnjački*. Imenica *zapad* se gotovo isključivo koristi u geografskom smislu.

„Još malo i kultura i politika postaće u nas nepomirljivi pojmovi.” – Oči su otežale čekajući sunce sa *zapada*, izgledajući svitanje odonud otkud nikom nikad nije svanulo („A. G. Matoš”). – Posmatrajući ga kako neprirodno uzdignute glave, obasjan, gleda prema *zapadu*, njoj se činilo da i on to vrši neki obred kome ona ne može da nasluti značenje, a koji je ispunjava i onim običnim strahom od svega što je vidila kod Veli-paše, baba-Anuše, fra-Grge ili Nevenke i, osim toga, još i nekom naročito bolnom radoznalošću („Mara milosnica”). – Navrh brežuljka bila je zelena ravnica okružena velikim i rijetkim borovima, a otvorena prema *zapadu* („Put Alije Đerzeleza”). – Na raskršćenim strminama, prema *zapadu*, drže se raštrkana sela sa ostrim napo-

rom, kao da su vječno na poledici („Rzavski bregovi”). – Pošto se oporavio, putuje po *Zapadu* („Volt Vitmen (1819–1919)”).

Pridjev *zapadni* takođe ima pretežno geografsko značenje.

Gledajući tu plahovitost i netolerantnost u prošlosti i sadašnjosti, g. Slijepčević zaključuje: „Mi moramo da nađemo izlaza odavde i da se naučimo govoriti o idejama s blagosti!”, a to pitanje rešava g. Slijepčević tako „da Srbi zbog nje više ne mogu ostati sami, nego se moraju stapati i amalgamisati sa svojom *zapadnom braćom*, ne bi li ublažili svoju violentnu narav” („Pero Slijepčević: Pomen Vladimiru Gaćinoviću”). – Prohladan vjetar, zadihan i ozbiljan kao glasnik dolazi sa *zapadnih brda*, a onda prva kap i s njom prvi suhi list (*Ex Ponto*). – Na *zapadnom nebu* neko mračno crvenilo, koje ne služi na dobro, stoji hladno i nepomično kao svedok da će sva ta krvnička rabota uništavanja, razvejavanja i sapiranja biti tačno izvršena („Jelena, žena koje nema”). – Na *zapadnom, otvorenom obronku* je stajao plast sijena, ograđen plotom od ševara i očupan i izgrizen sa strana, dokle su mogla goveda da dohvate („Put Alije Đerzeleza”). – A zatim se cela *zapadna strana neba* naglo stuši i smrče, i kroz dnevnu zaparu dunu hladan vetar kao sa drugog sveta („Veletovci”).

Rjeđa je njegova civilizacijska odrednica.

Ceo saobraćaj za ljude i robu, sa Sarajevom i preko njega sa ostalim *zapadnim* svetom, ostao je sada na desnoj obali Drine (*Na Drini ćuprija*). – Kad bi ostvarenja nacionalističkih težnja donosila i ostvarenje socijalne pravde, onda u državama *Zapadne Evrope*, koje su većinom ostvarile sve svoje nacionalne ideale i u tom pogledu zadovoljene, ne bi trebalo da bude više ni velikih socijalnih problema, ni pokreta ni sukoba (*Na Drini ćuprija*).

Pridjev *zapadnjački* se koristi za oznaku civilizacijskog kruga.

U tom *zapadnjačkom* ogledalu, stvorenom za raskoš, radost i sujetu, umesto svega toga Njegoš je ugledao, kao u groznoj viziji, vezirski kolac i strašne čengele na travničkom gradu i svoju mladu vladničansku glavu, odsečenu i izloženu podsmehu i sramu, isto onako kao što su on i njegovi izlagali uz radosno puškanje protivničke glave na cetinjskoj kuli više manastira („Njegoš kao tragični junak kosovske misli”). – Bio je visok, lep čovek krupna oka, smela pogleda, orlovskog nosa, smeđe kose koja mu je padala do ramena, odeven gospodski, na *zapadnjački* način (*Na Drini ćuprija*).

Za razliku od *istoka/Istoka* i *zapada/Zapada* veoma je rijedak par *sjever – jug/Jug – S(j)ever*.

Uto bukne rat između *južnih* i *severnih država* 1860. („Volt Vitmen”). – Putujem kuda hode | *Jugovi* plačni oblaci, | Znam da me vode na *sjever* | I znam žalosno da mi je | Usan’o korjen na *Jugu* („Uj Dombovar”). – Naroči-

to bi volela da može videti *južnu Italiju* i *severnu Afriku*. („Prvi dan u radosnom gradu”).

14. Imenica *jug* se koristi kao geografski pojam.

Nikad nisam voleo *Jug*; sad ga mrzim („Prvi dan u radosnom gradu”). – Četrdeset godina posle toga susreta on se iz svog malog Valjeva, u kom je živeo kao starac i samac, osluškujući kroz novembarsku maglu kliktanje ždralova koji se sele na *jug*, sećao vremena koje je nekad proveo u Italiji („Ljuba Nenadović o Njegošu u Italiji”). – Najednom ču visoko iznad sebe kliktanje divljih gusaka koje se sele na *jug* („Zanos i stradanja Tome Galusa”). – To ždralovi putuju na *jug* i dozivaju se kroz maglu („San bega Karčića”).

Ona se pojavljuje i u značenju ‘vjetar koji duva sa juga’.

Danas je bio težak, oblačan dan, od osvita je duvao *jug*, topao, nemio vjetar (*Ex Ponto*).

Riječ *jug/Jug* ponekad ima civilizacijsku konotaciju.

A *Jug* mrtav usred mrtvih nada... („Carski soneti i Kosovski božuri”). – (Raspeće me sreta ovdje na svakom koraku – Madona je rjeđa nego na *jugu* – u procesijama, crkvama, kapelama, domovima i zavodima, svagdje sam ga susreo; izgleda da je simbol ove zemlje; i njene sudbine: razapeti Hristos u agoniji, sa pet grdnih rana, okrunjen trnovom krunom i napojen octom („Na Vavelu i Skalki”). – Svi ljudi s *Juga* pevaju („Prvi dan u radosnom gradu”). – To kliktanje koje traži zemlju na *jugu* i taj prvi dodir sa tlom koje je kao njegovo rodno, ispuniše ga potpuno, prigušiše svaki drugi pokret i misao, zanesoše ga („San bega Karčića”). – Ko zna je li Hrvatska najmizernija zemlja u Evropi, ali ja znam, da je Zagreb najbednije mesto u Hrvatskoj jer mi, mrki i ozbiljni sinovi s *juga*, ne možemo da nagjemo smisla u ovom crvotočnom i alkoholičnom gradu, gde masna jela uspavljaju duh i gde vino oči vara („Andrićeva pisma Vojmiru Durbešiću”). – Vrativši se s *juga*, uči drvodeljski zanat u svog oca i pomaže mu u radu („Volt Vitmen (1819–1919”).

Pridjev *južni* se koristi u geografskom značenju:

Ostavih stvari na *juž. kolodvoru* i odvezoh se u Petrinjsku ul. gdje mi Gospodin Činovnik preporuča da se odmah vozim dalje, onda se odvezoh opet na *južni kolodvor* po stvari a otale na glavni („Andrićeva pisma Evgeniji Gojmerac”). – I zato sam počeo da pomišljam na *Južnu Ameriku* („Pismo iz 1920 godine”). – Ako mi tamo kao strancu dozvole lekarsku praksu, ostaću u Parizu; ako ne, idem zaista u *Južnu Ameriku* („Pismo iz 1920 godine”). – Čudno buđenje, svježinom i zelenilom, liči na jutro iz djetinjstva, kad nas je budio *južni vjetar* i huk vode i snijega koji se topi od miline („Portugal, zelena zemlja”). – Poslednji odeljak „Jugoslovenska akcija”, tu je sve delovanje naših u tuđini od diplomatske akcije *Jugoslovenskog odbora* i dobrovoljač-

kih legija, pa do poslednjeg potpornog društva negde na afričkoj obali ili u kom gradiću *Južne Amerike* („Prosveta: Almanah za godinu 1918”). – Naravno, čito bi volela da može videti *južnu Italiju* i *severnu Afriku* („Prvi dan u radosnom gradu”). – Tako, posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teče i razliva se ne samo zelena Drina nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i *južnim nebom* nad njim (*Na Drini ćuprija*). – Galus je zatim opisivao preimućstva i lepote te nove nacionalne države koja će oko Srbije kao Pijemonta okupiti sve *Južne Slovene* na osnovu potpune plemenske ravnopravnosti, verske snošljivosti i građanske jednakosti (*Na Drini ćuprija*).

I pridjev *južnjački* se koristi u geografskom značenju:

Seo sam za isti sto za kojim smo sedeli sinoć i poručio jedno od onih *južnjačkih pića* koja su toliko uhlađena da izazivaju žeđ, i koja u ustima ne daju ono zadovoljstvo koje svojom jarkom bojom obećavaju („Razgovor sa Gojom”). – Sama priroda je kaznila *južne zemlje* i *njene stanovnike*, osudivši ih na večiti post, da celog veka jedu samo salatu i ribu, i to sve na zejtinu, i davši im sivkaste pejzaže od žalosnih cipresa koje nose gorak i sitan plod, ili pretencioznih pomorandži i *južnjačkog cveća*, koje ne miriše i ne veseli („Prvi dan u radosnom gradu”).

U publicističkim tekstovima i epistolama često se spominje časopis *Književni jug*, sa kojim je Andrić sarađivao i bio u njegovoj redakciji. To glasilo se spominje:

a) pod punim nazivom: *Književni jug*

Književni jug („Pismo Gustavu Krklecu”). – *Književni jug* („Pismo Gustavu Krklecu”). – *Književni jug* – Zagreb, Gundulićeva ul. 24. Telefon 23-59 („Pismo Borivoju Jevtiću”). – U odeljku „Umetnost” su jedna pripovetka Br. Nušića, pesme A. Šantića (Naš apostol preštampan iz „*Književnog Juga*”) („Prosveta: Almanah za godinu 1918”). – Zamolio bih Vas za koju stvar za *Književni jug*; odavno nije bilo Vašeg imena („Pismo Tugomiru Alaupoviću”).

b) sa skraćenim pridjevom: *Knjiž. Jug* ili *K. Jug*

Živim, naravno veoma skromno, još od novca koga ste mi poslali i od platice *Knjiž. Juga* (500 k. mjesečno) i nadam se da ću izići s tim još koji mjesec („Pismo Tugomiru Alaupoviću”). – Ovih dana likvidiram posao sa *K. Jugom*, i ostajem bez ikakva zanimanja („Pismo Tugomiru Alaupoviću”). – U Mladij hrv. lirici, *K. Jugu* I. i II. god., Ženskom svijetu (ili kako se već zove), Omladini etc. ima mojih stihova („Pismo Zdenki Marković”). – Taj prvi dio je štampan u poslednjem broju *Knjiž. Juga* pa prema njemu obavite korekturu („Pismo Zdenki Marković”).

c) samo sa imenicom *Jug*

Cio taj ciklus je već štampan u poslednjem broju *Juga* i prema onom se ravnajte („Pismo Zdenki Marković”). – Ne zaboravite da uskoro moram donijeti poljski ciklus u *Jugu* i ako ušćitate što zgodno zabilježite da, kad se vratim, prevedemo („Pismo Zdenki Marković”). – Kako Vam se čini drugi broj „*Juga*”? („Pismo Zdenki Marković”). – Vašu lijepu pjesmu u prozi Vam pri lažem moleći Vas da je prepisete i, ako je moguće, s još kojom drugom u društvu, pod zajedničkim naslovom štamplate u *Jugu* („Pismo Zdenki Marković”). – Trebalo bi svakako da nešto date za *Jug*, Vama prepuštam šta i kako („Pismo Zdenki Marković”). – Ja polazim u Zagreb da konačno prekinem s uredništvom *Juga*, a onda ću čekati u Zagrebu i učiniti prema Vašem savjetu („Pismo Tugomiru Alaupoviću”). – Međutim sad radim kod Njive i *Juga* a nastojaću da skalupim i jednu novu knjižicu do jeseni, tako da ne oskudijevam ničim, pa se nadam da će se, međutim, i u Jugoslaviji naći rada i hljeba i za mene („Pismo Tugomiru Alaupoviću”).

Na jednom mjesto pojavljuje se i časopis *Slavenski Jug*.

Čim se malo oporavim i smirim poslaću koju malenkost za *Slav. Jug* („Pismo Borivoju Jevtiću”).

Imenica *s(j)ever* najmanje se koristi.

Putujem, ko što putovah | Bezbroj puta u teškom snu, | Crnim cestama na *sjever*, | A moji čuvari kraj mene. | Čute i bdiju mačevi („Ritmi bez sjaja”). – Već drugi dan je kako me | Vode mom grobu na *Sjever* („Ritmi bez sjaja”). – Soba, okrenuta *severu*, hladna i sumračna (*Na Drini ćuprija*). – A šta ostaje meni koji, vrativši se sa *Severa*, postadoh stranac i u rođenoj zemlji? („Prvi dan u radosnom gradu”).

15. Rijedak je i pridjev *s(j)everni*.

Ti su bregovi prastare formacije, sa solidnom bazom, bogate humusom, travom i šumom, izložene pri dnu neznatnim erozijama a po vrhovima zbrijane *sjevernim* vjetrom („Rzavski bregovi”). – Kroz mrežu kanala i majstorsko navodnjavanje *Severne Italije*, on je video možda svoju oskudnu zemlju koju je „trapió” pod Majinama („Njegošev odnos prema kulturi”). – Osećajući da revolucionarni zanos masa slabi, javlja se u *severnoj* Italiji, u agrarnim provincijama, gde je crveni teror zemljoradničkih liga čuo najžešći, nagla reakcija („Fašistička revolucija”).

16. Dvočlane (heterogene) oznake strana svijeta nisu česte i daju se isključivo u geografskom smislu. Za dvije međustrane (*jugoistok* i *sjeverozapad*) nismo našli nijedan primjer, dok se riječ *jugozapad*, *jugozapadni* pojavljuje tri puta:

Iznad njih, celom *jugozapadnom* polovinom toga amfiteatra koji se otvara pogledu sa kapije, letnji oblaci koji neprestano menjaju boju (*Na Drini ćuprija*). – Njihova je ona najveća kuća što se beli u strani, isturena ispod same glavice, okrenuta ka *jugozapadu*, uvek okrećena, sa krovom od pocrnele šindre i sa četrnaest džamli pendžera (*Na Drini ćuprija*). – Sneg se topi u gudurama, reka je brza a siva kao mutno staklo, vetar koji dolazi sa *severozapada* donosi dah snega sa planina i prvih pupova iz doline (*Na Drini ćuprija*).

a *sjeveroistočni* jednom:

Velika seoska opština Stražište, na *severoistočnoj* strani doline, najbliža je kasabi (*Na Drini ćuprija*).

17. Analizu ćemo upotpuniti materijalom iz *Znakova pored puta*, za bilježaka koje je Andrić tokom čitavog života vodio pa i u periodu koji razmatramo (1911–1941). U njima nalazimo više razmišljanja o Istoku nego o Zapadu. One su posvećene ljudima, naravima, običajima, gradovima, građevinama... Za Andrića Orijent je „divno čudo i najveći užas, jer u njemu granica između smrti i života nije jasno određena, nego krivuda i treperi” (*Znakovi pored puta*, 352). Za Španiju kaže da je zemlja koju je „otrovao *Istok* svojim kultom sile i gospodovanja i zarazila Afrika svojim beznađežnim nihilizmom sladostrašća, krvi i lenjosti” (*Znakovi pored puta*, 320). Na jednom mjestu ističe da dobro razumije ljude sa Istoka.

Ponekad mogu dobro da razumem ljude sa *Istoka*, njihova shvatanja i njihov način života. Tako mi se, na primer, čini da zloglasno istočnjačko bežanje u *S u t r a* nije bez osnova i nekog opravdanja. U najmanju ruku, da se može razumeti. *S u t r a*, to je mlađi brat nestrpljivog, proždrljivog i nemirnog štrebera koji se zove Danas. (To je onaj bolji i čovečniji brat.) Njegova privlačnost i lepota je u tome što ono nije završeno i što se može menjati i oblikom i sadržinom, u svim vidovima i pravcima (*Znakovi pored puta*, 124).

On zapaža da ljudi sa tog područja žive „posredno”.

Ljudi na Istoku. Oni posredno žive. Zaobilazno napreduju u životu, pri čemu, izgleda, nije ni važan sam napredak koliko način hoda, ono što se u hodu kaže, ili ime koje se daje predelima kroz koje se prolazi (*Znakovi pored puta*, 495).

i da im je život suviše otkriven i javan:

Kod ljudi na Istoku, život tela, sa svim njegovim procesima suviše je otkriven i javan. Naprotiv, njihov duhovni život i njegove manifestacije isuviše su povučeni i maskirani (*Znakovi pored puta*, 529).

Andrić se zaustavlja i na oronulosti građevina na Orijentu, koje prave kontrast u odnosu na bašte, cvijeće i česme.

Teško je naći na *Orijentu* građevinu koja je cela lepa, čista, i kojoj se ništa ne bi moglo prigovoriti. Ali, s druge strane, ne postoji na Istoku građevina koja, ma kako oronula i zapuštena bila, nema bar pedalj zelene bašte, ili česmu žive vode, ili samo jednu jedinu saksiju sa pažljivo negovanim cvećem minđušice ili ruže mesečarke. To mesto je duša te trošne zgrade. Toga građevine na Zapadu nemaju (*Znakovi pored puta*, 351). – Uvek mi se vraća pitanje: zašto su javne zgrade na Istoku tako neprijatne i redovno zapuštene? U tim zemljama kao da su hoteli tako udešeni kako bi svaki koji u njima prenoći imao prilike da razmišlja i dođe do uverenja da je lepše i bolje sedeti u svojoj varošici nego putovati po svetu i kako bi odlazeći uzdahnio: „Ah, najlepša je svoja kućica, pa kakva bila da bila!” (*Znakovi pored puta*, 357).

Pisac ponekad daje poređenje Istoka sa Zapadom:

Kad bi u *zapadnoj Evropi* sa ovoliko nebrige, neznanja i neizlečive lenosti zapustili jednu zgradu do ovog stepena, ona bi zaudarala kao leš i trovala sve oko sebe... (*Znakovi pored puta*, 352).

U Sarajevu, koje je veoma dobro poznao, zapaža kontrast pozitivnog i negativnog.

Sarajevo. *Orijentalna*, gandijevska golotinja i zapuštenost. Raskoš u neočekivanim stvarima koje inače nigde i nikom nisu predmet raskoši. Najhladnija i najzdravija voda na svetu. Najčudnije kuće, koje otkako su postale izgledaju ruševne i sklone padu, koje izgledaju nezdrave, a u kojima se živi dugo i prijatno kao malo gde. U govoru ljudi i žena karakteristični samoglasnici bez boje i jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehajno gukanje. Sve to zatrpano tišinom (*Znakovi pored puta*, 341).

Na jednom mjestu kaže:

Na Istoku je zemlja još presna, živa, sa svim svojim još nerasušanim sokovima, snagama i otrovima (*Znakovi pored puta*, 353).

U razmišljanjima o hrabrosti Andrić se prisjeća istočnjačke poslovice „Hrabrost, to je strpljenje jednog trenutka”, te dodaje:

Hrabrost je i manje i više od toga. Hrabrost se ne uči, ne postizava i ne vrši u određeno doba, na određenom mestu. Hrabrost, to je pitanje kako se ko začeo i kako je zakoračio u svet pod suncem (*Znakovi pored puta*, 106).

Andrić tumači neke riječi orijentalnog porijekla, npr. imenicu *dlica*, kojom se naziva rana trešnja u Mostaru, prema *al* (tur.-pers.) 'jarkocrven':

Ova zvučna reč *istočnjačkog porekla*, a sa našim nastavkom, podseća na neočekivanu veliku radost koja je jednog proleća, u predvečerje, istrčala pred nas na seoski put, kad smo je najmanje očekivali (*Znakovi pored puta*, 604).

Treću stranu svijeta – sjever Andrić rijetko spominje, i to gotovo uvijek u geografskom smislu. On, recimo, govori o životu na krajnjem sjeveru.

Iznad *severnog polutara*, na *krajnjem severu* zemlje, čovek je prisiljen da traži u sebi sve ono što ne nalazi na zemlji ili na nebu oko sebe (*Znakovi pored puta*, 153). – Iznad *polarnog kruga*. Ostati tu. Kao smrt u obliku nekog novog života (*Znakovi pored puta*, 153). – Grad, *daleko na Severu*. Nigde ovakva studena, netražena samoća nije dobra ni prijatna, ali biti sam u tom gradu, u nedelju posle podne nekog zimskog dana, teška je stvar zaista (*Znakovi pored puta*, 498). – Velika studen ledenih predela *na dalekom Severu*, teška i mučna kao jezik koji ne razumete (*Znakovi pored puta*, 561).

Motiv sjevera nalazimo i u Andrićevim opisima zimske Opatije.

Opatija, meseca februara. Stari ljudi i žene, koji nisu oдавde, nego su se preselili ovamo sa *Severa* da bi povećali broj sunčanih sati u svom danu, da bi izležili ili bar zaustavili astmu, tešku neurasteniju ili ko zna kakvu drugu bolest, da bi tako mogli da produže vek ili bar u miru provedu kraj života. Sa kaljačama na nogama i smešnim šeširima na glavi, sa obaveznom kišobranom pod miškom, u zimskim kaputima staromodnog kroja koji su izgubili sposobnost da greju prestarela tela (*Znakovi pored puta*, 399).

Riječi koje se odnose na jug se još manje pojavljuju.

Ovi *južnjaci* svojim neodmerenim i nepametnim pričanjem umanjuju lepotu i stvarnu veličinu ovih predela, i sve svode na malu i smešnu meru svoje hipertrofirane a nejake ličnosti. Šteta što ne umeju da čute, kad im je sudbina dala da se u ovakvoj lepoti rađaju i u njoj žive (*Znakovi pored puta*, 447). – Sve to, pred veče, na kastiljanskom nebu koje ima neku tamniju i nežniju modrinu nego nebo ostalih *južnih* zemalja, i sa mladim mesecom koji je ovde naročito svečan i tajanstven, kao simbol (*Znakovi pored puta*, 565).

18. Na kraju da navedemo i koliko se strane svijeta spominju u razgovoru Iva Andrića sa Ljubom Jandrićem (Jandrić 1982). Što se tiče Istoka, Jandrić izdvaja u Andrićevom odnosu prema zavičaju stav koji se podudara sa istočnjačkom mudrošću: *Čovjek je dužan svome zavičaju*.

Zatim razgovor, kako to u Andrića često biva, lako nalazi put ka Bosni. Bosna, kojoj se vraćao i u razgovoru (koliko i u djelu, bila mu je duhovno pribježište. To nije bilo uvjetovano samo porijeklom („Čovjek je dužan svome zavičaju” – volio je često da navodi ovu *istočnjačku misao*) nego i onom vrstom uzajamne odanosti i duhovnog prožimanja što prelazi u obavezu i riješenost da služe jedno drugom (Jandrić 1982: 48).

Vlastite strahove i strepnje, koje sam priznaje, Andrić je povezivao (uz riječ *verovatno*) sa uticajem Istoka.

– Kažu: kad bi Ivo Andrić u pustinji naišao na raskršće odakle se odvajaju dva puta, jedan za optimizam, drugi za pesimizam, sasvim je sigurno da bi on okrenuo u – pesimizam! – To, bogme, i nije neka anegdota, to je glupost. Ja ne nagnjem k pesizmu, ja samo u ponekim stvarima otkrivam strah i strepnju, ja, dakle, računam i na naličje. *To je kod mene, verovatno, uticaj Istoka...* (Jandrić 1982: 358).

Pa i odbojnost prema slikanju Andrić (uz ponovljeno *verovatno*) objašnjava istim uticajem.

– Pa sve da je i tako, zašto ne volite da vas fotografišu? – To je verovatno kod mene *uticaj Istoka* (Jandrić 1982: 225).

Andrić navodi i slučaj iz sarajevskih mladalačkih dana kada je zajedno sa drugim gimnazijalcima odlazio na Kozju ćupriju da gleda *kako se opraštaju ili dotiču dva sveta: istok i bosanski alajet*.

Nikad neću zaboraviti one večeri kad smo se spuštali prema Kozjoj ćupriji i posmatrali kako se dole, u šeheru pale prve akšamske lampe. Na ćupriju se izlazilo u sretanje pred one koji su se vraćali iz Carigrada, a ispraćali oni koji su tamo odlazili. Tu se pušilo „na čibuk” i pilo šerbe „za pohodnju”. Mi mladi gimnazisti, željni romantičnih izleta, obično bismo pešice dolazili do ćuprije gde je uvek bilo živo i prometno. Tu smo, puni mladičkog zanosa, gledali *kako se opraštaju ili dotiču dva sveta: istok i bosanski alajet* (Jandrić 1982: 197).

Pisac je tvrdio da se putujući Evropom Istok tek može sresti u Sarajevu.

Kad god sam na Bašaršiji – kaže Andrić – čini mi se kao da sam u Carigradu. Jer čovek može da prođe celu Evropu, ali *Istok* će da sretne tek u Sarajevu. Zato ovaj objekat treba da bude brižljivo čuvan i obnavljan (Jandrić 1982: 222–223).

Andrić zapaža jednu bitnu osobinu drevnog istoka – kult mrtvih.

Kult mrtvih nije nigde tako prisutan kao u ovoj *zemlji drevnog istoka*; jednu trećinu života Kinezi posvećuju mrtvima (Jandrić 1982: 260).

U razgovoru sa Ljubom Jandrićem pisac nalazi vrlo lijepe riječi za Istok, čime negira nastojanja predstavnika savremenog književnog politikanstva usmjerenog na dokazivanje da Andrić nije volio ni muslimane/Muslimane, ni islam, ni Istok.

Možda u meni prevladava konzervativan čovek, ali ja bih sada u obnovljenom Morića hanu silno želeo da vidim konagđžije, staru avliju, magazine, štale, konje i ormu, drugim rečima: sav onaj *bleštavi život lepog Istoka* (Jandrić 1982: 271).

Što se tiče Zapada, Andrić ne nalazi povoljne riječi za njegov uticaj na staro Sarajevo u vrijeme kada je razgovor vođen. Posebnu mu se nisu sviđali novi, moderni nazivi kafića koji, po njegovom mišljenju, nisu imali nikakve veze sa Bosnom.

Međutim, ima nešto što mi danas u starom delu Sarajeva, na Bašaršiji, više nego smeta, a to su – kafići. Oni iz dana u dan niču, bez reda i ukusa, uz to još na božju veresiju. To je *uticaj koji nam je došao sa zapada ... na zapadu* oni imaju bar nekog stila, a ovi naši ni to. Pa ta njihova kojekakva imena, pa to nema veze s Bosnom. Uopšte uzev, brojna imena današnjih kafića i muzičkih rok-grupa posve se udaljuju od našeg jezika i narodne tradicije. Oni se već i u samom imenu izvitoperuju, a da ne govorimo o sadržaju, o nedostatku ukusa i lepote, o veoma lošem uticaju na mlade. Možda sam ja star čovek pa ne shvatam neke stvari... (Jandrić 1982: 223).

Piscu posebno smeta kič koji dolazi sa Zapada, prije svega u muzici lišene ljepote, melodičnosti i sadržaja, što može „zadati težak udarac našoj kulturi”, ali se nada da će ta „poplava sa zapada” ipak proći.

– Meni se, međutim, sve čini da kod nas u današnje vreme kiča ima najviše u – muzici. To je da bog sačuva. Dve su stvari tu vrlo opasne: prvo, to je uticaj koji se prenosi sa *zapada* i koji se, na žalost, neće zadržati samo na muzici, već će, malo-pomalo, zagospodariti celim područjem duha i utisnuće loš pečat na omladinu; i drugo, ta muzika je lišena lepote, melodičnosti, sadržaja, jednom rečju: svega. [...] To je najobičnija dernjava, zavijanje, teror nad instrumentima, šta li. Mnoge od ovih nazovi pesama niču preko noći, ali preko noći, hvala bogu, i padaju u zaborav [...] Pa jeste li, molim vas, videli te sastave? Svaki se od njih utrkuje u neukusu, a vulgarnost je prisutna svugde. Televizija im je širom otvorila vrata, a i kako ne bi, jer ona za druge stvari i ne zna. To će, bojim se, zadati težak udarac našoj kulturi. Ja se, na sreću, nadam da će poplava sa *zapada* brzo proći i da će naša omladina svoj melos stvarati na izvorima koji postoje kod nas (Jandrić 1982: 355).

Andrić takođe ukazuje na konflikt zapadne preciznosti i bosanske tačnosti, te navodi sljedeći slučaj.

Austrijanci – nastavi veselije – nikako nisu mogli da se naviknu na bosansku netačnost; to je bilo prešlo u naviku i postalo neka vrsta domaćeg adeta. Ljudi su govorili: obavićemo taj i taj posao, tako, u šest-sedam sati. Austrijanac bi se počeo nervirati govoreći: „Pa boga mu, je li u šest ili sedam sati?” Sećam se još iz detinjstva jednog takvog događaja o kome se dugo govorilo u varoši. Zapovednik austrijske vojske – Višegrad je u to doba bio poznata kasarna i granični grad između Bosne i Srbije – rekao je jednom višegradskom trgovcu: „Vi ne znate za tačnost! Ja ću vam sada pokazati šta je to zapadna preciznost i tačnost u vremenu: poslaću svoga posilnog na onu stranu ćuprije da mi kupi cigarete; do tamo mu treba šest, a otud još šest minuta – u trinaes-

tom minutu on će tačno biti ovde i doneti cigarete.” I zaista bi tako! Sad će trgovac zapovedniku: „Videćete vi šta je naša, bosanska tačnost! Ja ću momka poslati u Ibrahimov dućan da mi donese soli i on će tačno za deset dekika biti ovde.” I zbilja, momak je posle deset minuta pokucao na vrata. „Jesi li donio?” pita ga gazda. „Jok, moj efendija! Nikako da nađem nanule”, odgovori momak (Jandrić 1982: 205).

Pisac poredi Zapad i Bosnu na izdavačkom planu, tačnije u nekorektnom odnosu prema autorima.

– Nije dobro što su pisci uvek nakostrešeni na izdavače. Moji ugovori pretrpani su klauzulama: autor je dužan ovo, te dužan ono. Pa dokle ću ja biti dužan? Nikome ja nisam ništa dužan. Znam ja: i *zapadni* izdavač uzeo bi mi dušu da može, ali u njegovim ugovorima sve ispadne nekako učtivo, i ne izlazi da sam baš toliko dužan (Jandrić 1982: 402).

O Jugu/jugu malo ima Andrićevih izjava, ali je jedna posebno interesantna – da je on „sam po sebi raskoš”.

Kad smo bili nasred starog mostarskog mosta, Andrić se nasloni na kamenu ogradu i zagleda u Neretvu. – Neretva je prava blagodat za Mostar, baš kao i Nil za Egipat. Navukao je kačket na čelo i dugo posmatrao rijeku i njene obale, pune špilja i stijenja neobičnog oblika, prema kojima se spuštaju kameni masivi brda, tu i tamo pokriveni niskim rastinjem. A nad svim što je priroda dala čovjeku i što je on stvorio, boreći se i otimajući od nje dram po dram, treperi nadmoćna svjetlost koja okolini daje začuđujuću vedrinu. – *Jug je sam po sebi raskoš*. Na njegovom tlu ne može biti „fakir fukare”, što bi rekli stari Bosanci, onakve kakva se nekad mogla sresti u zapadnim i severnim krajevima zemlje. Ovde se i u siromaštvu vedrije pati i misli neka svetlija misao (Jandrić 1982: 295).

Rijetko je takođe dovođenje u vezu domaćeg prostora sa onim na Sjeveru, kao što je Holandija.

Nemojte propustiti priliku da vidite i poldere tek otete od mora; po tome je Holandija čuvena u svetu: za ljudsko oko, prosto je neverovatan taj oblik prisvajanja mora. Reći ću vam da je Stevan Sremac predavao đacima geografiju i da je voleo da govori o Holandiji. Objašnjavajući im upornost stanovnika ove *severnoevropske zemlje* u nastojanju da more potčine svojim potrebama, on je u šali govorio: „Eto, vidite kakvi su Holanđani. A da su Srbi kojim slučajem bili na njihovom mestu, oni bi pre dobili škrge, nego što bi bilo šta oteli od mora” (Jandrić 1982: 253).

19. U izvršenoj analizu dolazimo do nekoliko osnovnih zaključaka. Andrićev životni i stvaralački prostor ima dvije dimenzije: geografsku i civilizacijsku. U geografskoj nalaze se i kreću Andrić i njegovi junaci. Civilizacijska dimenzija obuhvata krug iz koga dolaze pisac i njegovi junaci, u

kome se oni nalaze, u koji ulaze i kojim su ozračeni, indoktrinirani, determinisani. U Andrićevom stvaralačkom prostoru bitno je razlikovati dvije vrste nominacije – eksplicitnu i implicitnu. Eksplicitna se javlja u obliku upotrebe određenih riječi za oznaku pojedinih strana svijeta i jednako se odnosi na geografsku i civilizacijsku dimenziju. Implicitna nominacija ne ukazuje tačno o kojoj se strani svijeta radi, ali se iz konteksta doznaje. Andrićevo životno i stvaralačko ishodište je trougao Sarajevo–Višegrad–Travnik. Pisac je najviše vremena proveo na (a) civilizacijskom Zapadu i geografskom zapadu, te (b) geografskom sjeverozapadu. U njegovom književnomjetničkom prostoru se miješaju, ukrštaju i prožimaju homogene, jednočlane strane svijeta (istok, zapad, sjever, jug) i heterogene, dvočlane (sjeverozapad, sjeveroistok, jugozapad, jugoistok). Od 47 pripovjedaka nastalih u tridesetogodišnjem periodu od 1911. do 1941. čak 30 se odnosi na Bosnu. U devet pripovjedaka postoji nulta prostorna lokacija i uopšteni prostor – zatvor, konzulat, mlin, mala kneževina, rijeka. Ako se umjetnički prostor posmatra žanrovski, zapaža se oštra polarizacija između lirskog i epskog opusa. Lirika je mnogo manje orijentisana na bilo kakav konkretan prostor, čime se i pojam strana svijeta relativizuje. Tamnički krug odlikuje više opšteljudska dimenzija nego geografska: pjesnik ne govori o osobenosti konkretne lokalne kaznionice, već uopšte o težini zatvoreničkih dana. Istok je u njegovim djelima dvostruke prirode: a) „uvezeni”, implementirani, presađeni u/na pišćev zavičaj (Bosnu) i b) netransponovani, bosanski. Oni će se pojaviti gotovo na sličan način u njegovim pripovijetkama, u kojima je turski prostor orijentir za bosanski prostor. Što se tiče Zapada, on je periferan u lirici i poeziji u prozi. U romanima mnogo je više zastupljen, prije svega u *Travničkoj hronici*, u kojoj se snažno sudara sa Istokom. Postoji velik broj novela u kojima čovjek sa Zapada dolazi u konflikt sa Istokom transponiranim u Bosnu. Ako je u analiziranom književnomjetničkom korpusu Zapad slabo ili simbolično predstavljen, on u publicističkom više dolazi do izražaja. Naučni prostor je prezentovan doktorskom disertacijom *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*. U njoj se na više mjesta govori o odnosu Okcidenta i Orijenta. Civilizacijski Zapad se posebno pojavljuje u tumačenju pojave katoličanstva u Bosni i Hercegovini. Zapadna komponenta dolazi do izražaja i u analizi bogumilstva. Epistolarni prostor gotovo da nema eksplicitno izraženih civilizacijskih strana svijeta i sve se svodi na geografske pojmove. U pismima se uvijek navodi konkretna lokacija (odakle autor piše), a rijetki su primjeri ukazivanja na bilo koju stranu svijeta. U Andrićevim književnim, publicističkim, naučnim i epistolarnim tekstovima nema izražene direktne nominacije strana svijeta. U *Znakovima pored puta* nalazimo više razmišljanja o Istoku nego o Zapadu. Sjever Andrić rijetko

spominje, i to gotovo uvijek u geografskom smislu. Riječi koje se odnose na jug se još manje pojavljuju. I u razgovoru Iva Andrića sa Ljubom Jandrićem slična je situacija.

LITERATURA

Andrić 1981/16: Andrić, Ivo. *Znakovi pored puta*: In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, dopunjeno izdanje, knj. 16 / Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. – Beograd – Zagreb – Sarajevo – Ljubljana, Skopje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državana založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. – 629 s.

Andrić 2010: Andrić, Ivo. *Beogradske priče*. – Beograd: Laguna. – 240 s.

Andrić 2010b: Andrić, Ivo. Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine [Doktorska dicertacija]. In: Tošović, Branko (Hg./Ur.). *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924) / Grački opus Iva Andrića (1923–1924)*. – Graz/Grac – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – S. 215–363. [Andrić-Intiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext - Ivo Andrić u evropskom kontekstu]

Andrić 2011: Andrić, Ivo. *Sarajevske priče*. – Beograd: Laguna. – 383 s.

Duraković 1999 [1997]: Duraković, Esad. Andrićevo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma. – In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. – Beograd. – Br. 15. – S. 245–257. [Prvi put: *Znakovi vremena – kraj stoljeća*. – Sarajevo: Institut „Ibu Sina” 1997, br. 2, s. 97–108. Tekst objavljen i u: Maglajlić, Muniv (gl. ur.). *Andrić i Bošnjaci*. – Tuzla: Preporod, 2000. – S. 192–206]

Francišković 2011: Francišković, Dragana. Dodir Istoka i Zapada u Andrićevom delu. In: Tošović, Branko (Hg./Ur.). *Die k. u. k. Periode in Leben und Schaffen von Ivo Andrić (1892–1922) / Austrougariski period u životu i djelu Iva Andrića (1892–1922)*. – Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – S. 147–153.

Imanentan – [www: http://www.filozofija.org/index.php?option=com_content&task=view&id=130&Itemid=58](http://www.filozofija.org/index.php?option=com_content&task=view&id=130&Itemid=58). Stanje 7. decembra 2011.

Jandrić 1982²: Jandrić Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. – Sarajevo: Veselin Masleša. – 461 s.

Kluge 1997: Kluge, Rolf-Diter. Delo Ive Andrića sa zapadnog gledišta (sa posebnim osvrtom na lirsko stvaralaštvo). – In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. – Beograd. – Br. 13. – S. 73–89.

Koljević 1979: Koljević, Svetozar. Andrićev Vavilon: Dijalog civilizacija u Andrićevom umetničkom svetu. – In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. – Beograd: SANU, Posebna izdanja knj. DV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. – S. 13–32.

Lazarević 2010: Lazarević, Predrag. *Andrić o Bosni*. – Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske. – 214 s.

Sekulić 1962 [1923]: Sekulić, Isidora. Istok u pripovetkama Iva Andrića. – In: Džadić, Petar (priređ.). *Kritičari o Andriću*. – Beograd: Nolit. – S. 57–70. [Prvi put: *Srpski književni glasnik*, Beograd, 1923, knj. X]

Selimović 1979: Selimović, Meša. Između Istoka i Zapada. – In: Isaković, Antonije (ur.). *Zbornik radova o Ivi Andriću*. – Beograd: SANU, Posebna izdanja knj. DV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30. – S. 3–11.

Tošović 2010: Tošović, Branko (Hg./Ur.). *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924) / Grački opus Iva Andrića (1923–1924)*. – Graz/Grac – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – 535 s. [Andrić-Intiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu]

Tošović 2011a: Tošović, Branko (Hg./Ur.). *Die k. u. k. Periode in Leben und Schaffen von Ivo Andrić (1892–1922) / Austrougariski period u životu i djelu Iva Andrića (1892–1922)* /– Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – 4 – 761 s. [Andrić-Intiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext - Ivo Andrić u evropskom kontekstu]

Tošović 2011b: Tošović, Branko. Austrougariski period života i stvaralaštva Iva Andrića (1892–1922). In: *Tošović, Branko (ur./Hg.). Ivo Andrić: Graz – Österreich – Europa (Grac – Austrija – Evropa)*. – Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. – S. 47–68. [Andrić-Intiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu]

Branko Tošović

WELTGEENDEN IN LEBEN UND SCHAFFEN VON IVO ANDRIĆ

Zusammenfassung

Der Aufsatz besteht aus vier Teilen. Im ersten wird eine konzeptuelle und kategoriale Differenzierung zwischen dem Lebens- und dem Schaffensraum durchgeführt. Im zweiten grenzt der Autor die geographischen und zivilisatorischen Weltgeenden ab. Im dritten erfolgt eine Behandlung der Fragen, (a) wie sehr Andrićs Lebensraum für seinen Schaffensraum wichtig ist, (b) ob zwischen diesen beiden Räume eine Harmonie oder Disharmonie herrscht und (c) wie Andrićs Lebens- und Schaffenskomponente auf der geographischen und zivilisatorischen Ebene wahrgenommen werden. Im vierten Teil bilden Weltgeenden in Andrićs literarischen, publizistischen, wissenschaftlichen und epistolarischen Texten den Gegenstand der Analyse.

WOMEN IN THE WRITINGS OF IVO ANDRIĆ –
BETWEEN EAST AND WEST

Toni Liversage

Abstracts: In my work „The Women in the writings of Ivo Andrić” („Ženski likovi u delu Ive Andrića”, *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 22/2005) I looked at the women figures described in Andrić's short stories and novels.

His short stories taking place in the 19th century in Bosnia belong to the orient as Isidora Sekulić has written in her essay „The orient in the short stories of Ivo Andrić”. The women in these stories form a part of the legend and the poetic dream, but when we come nearer to our time the picture of the women changes – the short stories often take place in Belgrade or abroad, and the women described are less mysterious and more prosaic described, as for instance Rajka in *The women from Sarajevo* (*Gospodica*) or Lottika in *The Bridge over Drina*.

So when you look at the writings of Ivo Andrić when it comes to his description of women, you can talk of descriptions moving from east to west.

Key words: women, Bosnia, Nobel Prize, Mihajlo Lalić, Isidora Sekulić, University of Copenhagen.

I am going to talk about „Ženski likovi u delu Ive Andrića – između istoka i zapada”, but before I come to that, I want to speak a bit about my acquaintance with Ivo Andrić and our correspondence in connection with my translation of his works.

From 1957 to 1959, I studied what was at that time called Serbo-Croatian at the University in Belgrade. During that period, I met Ivo Andrić for the first time through a Danish woman who was married to a Serbian painter. I still remember coming into his flat in the centre of Belgrade where he received us, very friendly but also a little reserved. That flat is today a museum dedicated to Andrić.

I returned to Denmark in 1959, and in the winter of 1960, a publishing house asked me if I could translate a novel by Ivo Andrić called *Na Drini ćuprija*.

The publisher had namely heard that Andrić might be awarded the Nobel Prize for literature that year. I had never read the book, but it im-